

ЗИНАТУЛЛАЕВ Зиёдулла

Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси,
Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA
кафедраси доценти, PhD

VI-VII АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE WESTERN TURKIC KHAGANATE IN THE 6TH-7TH CENTURIES

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА ЗАПАДНО- ТЮРКСКОГО КАГАНАТА В VI- VII ВЕКАХ

Аннотация. Мақолада илк ўрта асрлардаги Марказий Осиё минтақасининг стратегик аҳамияти, туркий халқларнинг босқини ва уни Турк хоқонлигига қўшиб олиниши жараёнлари кўриб чиқилган. Ўлкада кўчманчилик анъаналарига асосланган бошқарув тизими қарор топди: янгича тартиб ва унвонлар жорий этилди. Мақолада исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши арафасидаги сиёсий-иқтисодий ҳолат ва маҳаллий бошқарув тизими бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.

Калим сўзлар: Марказий Осиё, Аҳамонийлар, Юнон-македонлар, Буюк ипак йўли, Ғарбий Турк хоқонлиги, Ўн ўқ хоқонлиги, ябгу, қора будун, Эл Арслон, Абруй, Исфижоб, қадимги туркий битиклар.

Annotation. The article highlights the strategic importance of Central Asia in the Middle Ages, the process of invasion of the Turkic people and its inclusion in Turkic Kaganate. In the country was created a management system based on nomadic tradition: new orders and positions have been introduced. The article highlights the socio-political situation and system of local government in Central Asia on the eve of the arrival of Islam based on primary sources and scientific literature.

Key Words: Central Asia, Ahamonids, Greek-Macedonians, Great Silk Road, Western Turkic Khanate, Ten Khanate, Black Budun, El Arslan, Abruy, Isfijab, Turkish texts.

Аннотация. В статье рассматривается стратегическое значение Центральной Азии в средневековье, процесс вторжения тюркских народов и его включение в Тюркский каганат. В стране создана система управления основанная

на кочевых традициях: введены новые порядки и должности. В статье освещается общественно-политическая ситуация и система местного самоуправления в Центральной Азии накануне прихода ислама на основе первоисточников и научной литературы.

Ключевые слова: Центральная Азия, Ахемениды, Греко-Македония, Великий Шелковый путь, Западно-Тюркский Каганат, ун ук хоқонлиги, ябгу, қора будун, Эл Арслон, Абруй, Исфижоб, древнетюркские тексты.

КИРИШ

Буюк ипак йўлининг асосий йўналишлари ўтган ва стратегик жиҳатдан муҳим аҳамият эга Марказий Осиё ҳудуди VI – VII асрларда Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган.

Мазкур даврда Марказий Осиё ўн бешта майда шаҳар-давлатларга бўлиниб кетган эди. Минтақадаги бошқарув тизими моҳияти кўк-турклар ёки уларга тобе бўлган хон, тархон, ябгу, тегин, тудун каби унвонларга эга турк ҳукмдорлари томонидан белгиланган.

Ғарбий Турк хоқонлиги марказлашган давлат бўлмаган. У ўнлаб туркий қабилалардан ташкил топган ва уларни алоҳида хонлар бошқарган. Барча ҳукмдорлар Кан¹ сулоласидан чиққан, уларнинг энг каттаси Самарқанд ҳокими эди. Кан ҳокими маҳаллий сулоладан, яъни массагетлардан бўлган. Сугдиёна шоҳи ва Чоч ҳамда Хоразм ҳокимлари маълум даражада ўз мустақилликларини сақлаб қолган ва уларда маҳаллий бошқарув тизими амал қилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Хоқонликнинг ғарбга томонга қилинган ҳарбий юришларига Истамихоқон (551–576) бошчилик қилган. У 563–567 йиллар оралиғида Эфталлийлар давлатига кетма-кет зарбалар бериб, Марказий Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ҳудудларни эгаллашга муваффақ бўлган [7;99].

Бунинг оқибатида Эфталлийлар давлати инқирозга юз тутди. Хоқонлик эса, ҳарбий нуқтаи назардан Эрон ва Византия каби қудратли империялар билан бирмунча тенглашди.

Маълумки, 581–603 йилларда содир бўлган ўзаро низолар, узлуксиз урушлар ва Хитой империяси томонидан уюштирилган фитналар

¹ Кан – Арабларга қадар Сугдиёна идора қилган сулола. Уларнинг келиб чиқиши юечжиларга бориб тақалади. Хуннлардан енгилгач, Самарқандга келиб ўз подшоликларига асос соладилар.

окибатида Турк хоқонлиги узил-кесил иккига бўлиниб кетди. Ўтроқ воҳалар – Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё ва Еттисув Ғарбий турк хоқонлиги ҳукмронлиги остида қолди [6;88].

Ўз даврида “Ўн ўқ хоқонлиги” деб юритилган Ғарбий турк хоқонлиги таркибига Олтой тоғларининг ғарбида жойлашган ўлкалар – Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар ҳамда Марказий Осиёдаги ярим мустақил кичик “давлатлар” кирган. Унинг маркази Еттисув бўлган. Ғарбий хоқонликнинг ёзги қароргоҳи Исфижоб (Сайрам) яқинидаги Мингбулоқда, қишкиси – Суёб (Қирғизистоннинг Тўқмоқ вилояти) шаҳрида жойлашган [7;100].

Марказий Осиёнинг ўша даврдаги ярим мустақил давлатлари таркибига Жайхун (Амударё) дарёси яқинида жойлашган Бухоро вилояти, Самарқанд ва унга қарашли бўлган Сугд вилояти, Ушрусана (Уструшона), Шош, Фарғона, Кеш, Насаф, Сағонийон (Чағониён), Термиз, Куводийон (Кува), Ахсисак (Ахсикент) ва Хоразм худудлари кирган [2;30]. Тарихий манбаларга кўра, жумладан, Беруний асарлари [3], VI–VII асрда ёзилган Хитой солномалари [8] маълумотлари бўйича, VIII асрнинг бошларида Марказий Осиёда 15 га яқин ана шундай “мустақил” давлатчалар бўлган [4;154].

Турк хоқонлигидаги бошқарув тизими ўзига хос феномен бўлиб, унинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлган. Хоқонликда бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни хоқон амалга оширган. Осмон (Тангри), ер ва сув кучи, хоқон иродаси турк халқи учун ғоявий асос вазифасини ўтаган. Қадимги туркларда хоқон бирлик, озодлик ва мустақиллик рамзи саналиб, хоқонлик худудида ягона улуг хоқоннинг ҳукмронлик қилиши шарт ҳисобланган. Туркий битикларга кўра, хоқон Тангри (худо) ва будун (халқ) ўртасидаги воситачи ҳисобланган. У нафақат ўз халқи, балки унга тобе бошқа элатларҳақида ҳам қайғуриши лозим бўлган [6;88]. Айтиш лозимки, ушбу иддаодан унга тобе ўлкаларда содир бўлган исёнларни бостиришда самарали фойдаланилган. Жумладан, хоқон Қорачўрин (587-588) ўз ўғли Эл Арслон Шери Кишварни (586-606) Бухоро воҳасига Пойкентдаги Абруй (Абахон) исёнини (593) бостиришга жўнатган [1;91].

Хоқондан кейинги амалдор – Ябғу (баҳодир) вазир вазифасида бўлган. Бу лавозимга, одатда, хоқоннинг оила аъзолари тайинланган [5;35]. Ғарбий турк хоқонлигида Тўнябғу даврида

(618-630) бошқарув ислоҳоти ўтказилади ва маҳаллий ҳукмдорларга ҳам “ябғу” унвони берилади [9;7]. Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри – тегин бўлиб, бу эпитет давлат бошлиғи фарзандлари – шахзодалар исмига қўшиб, масалан, Култегин деб айтилган.

Турк хоқонлигидаги муҳим мансаблардан яна бири тудун бўлиб, у жойлардаги ноиблар лавозимини англатган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилганлар. Уруғ ва қабилаларнинг номдор вакиллари “беклар” деб юритилган. Жамоани хоқон ва зодагонлар кенгаши – “қурултой” бошқарган.

Хоқонлик бошқарувида икки хил тизим мавжуд эди. Биринчиси, бўйсундирилган баъзи ўлкаларда маҳаллий сулолалар ҳокимят тизимига киритилган, яъни улар хоқонликка ўлпон тўлаш эвазига ўз ҳукмини сақлаб қолган. Иккинчиси, тобе ўлка ва вилоятларнинг айримларига ҳукмдор хонадонига мансуб вакиллар тайинланган.

Хоқонлик аҳолисининг қуйи табақаси “будун” ёки “қора будун” деб аталган. “Будун” атамаси, шунингдек, қабилалар уюшмасини ҳам англатган. У “ўн ўқ будун” ёки “ўн ўқ эл” деб юритилган. Ўн ўқ будун ёки элнинг ҳокими “ябғу” ёки “жабғу” номи билан аталган [7;102].

Хоқонликка қадар ҳам Марказий Осиёдаги маъмурий бошқарувда сугдийлар, хоразмийлар, бактарийлар, чочликлар, фарғоналиклар билан бир қаторда, маҳаллий автохтон туркий тилли элатлар ҳам иштирок этган. Тудун, тутук, шад, чур, тархон, элтабар каби унвонларнинг жорий этилиши натижасида ўзига хос маъмурий ислохотлар амалга оширилиб, бошқарув хоқонлик тизимига мослаштирилган. Бунда хоқоннинг жойлардаги вакиллари у ва маҳаллий ҳукмрон сулолалар ўртасидаги боғловчи вазифасини бажарган [6;96].

Маҳаллий сулолаларнинг бошқарувда иштирокидан кўзланган мақсад – ўтроқ ўлкаларда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиётни таъминлаш ҳамда ҳарбий эҳтиёжларни қондириш бўлган. Шунингдек, хоқонлар Марказий Осиёни ўз қавмдошлари яшайдиган юрт сифатида билиб, вақт ўтиши билан маҳаллий аслзодалар билан қудандачиликни йўлга қўйганлар [6;99-100].

Марказий Осиё Ғарбий Турк хоқонлиги вассали бўлса-да, муайян даражада ички мустақиллик имтиёзига эга бўлган. Бу ерда марказлашган кучли ҳокимият йўқ бўлиб,

ўлка бир неча “салтанатлар”дан ташкил топган конфедерация шаклида ривожланар эди. Жумладан, Суғд ва Тоҳаристон конфедератив мулкларга, Чоч ва Илок хоқонлик вассаллигидаги ярим мустақил мулкларга, Фарғона эса, шимолий ва жанубий ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Уструшона, Чағониён, Кабодиён, Хутталон, Рашт, Дарвоз, Бадахшон каби ўлкалар ҳам ярим мустақил мулклар сифатида маҳаллий ҳокимлар томонидан бошқарилган. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчилар фикрига кўра [6;108], ҳар бир мулкнинг ҳукмдори ички мустақиллик имтиёзига эга эканлиги боис, ўзини кўп ҳам марказга тобе деб ҳисобламаган.

Ғарбий хоқонлик аҳолисининг катта қисми хоқонлик бошқаруви шароитида ўтроқ деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул бўлган. Бу даврда Марказий Осиё ерларида деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик тез ривожланди. Ибн Ҳавқал Суғд, Ушрусана, Фарғона ва Шошда мевалар ҳосили шу қадар кўп ва бошқа мамлакатларникидан ошиқ эканлигини таъкидлаб, улар билан ҳайвонлар боқилгани ҳақида ёзган [2;17]. Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айирғичлар, каналлар, сув ҳавзалари бунёд этилган. Шунингдек, Фарғона ва Суғдда аҳоли кон ишлари билан шуғулланиб, олтин, мис ва темир; Илокда – кўрғошин, кумуш; Шаҳрисабзда – тош, қизил туз маъдани казиб олинган [7;103]. Турк хоқонлиги аввалдан мавжуд бўлган Хитой, Эрон, Ҳиндистон ва Византия каби мамлакатлар билан савдо-сотиқни ривожлантиришга тўсқинлик қилмаган. Зеро, бундай савдодан келадиган фойдадан ҳам бож олиниб, хоқонлик хазинасининг бойитилишига хизмат қилган.

Ибн Ҳавқал Марказий Осиё аҳолиси ҳаёт тарзини тавсифлаб, Мовароуннахрнинг кўп ҳудудларида одамлар худди битта уйда ягона оиладек яшайдилар, улар бир-бирлари уйига худди ўз хонадонига келгандек кириши мумкин, мезбон меҳмонни умуман танимаса ҳам, унинг ҳожатини чиқариш учун бор имкониятини ишга солади, бунда ўзининг манфаатини кўзламайди ва меҳмон кўнглидан чиқариб бергани билан қаноатланади деган мазмундаги маълумотларни қолдирган. Шунингдек, унинг ёзишича, бирор қишлоққа йўловчи келиб тушса, барча уни меҳмон қилиш учун мусобақалашади, бунда ўз мулкларига зарар етса ҳам, худди барча одамлар пул йиғиш мақсадида рақобатлашгани ва ўз бойликлари билан мақтангани каби, ўзаро баҳслашганлар [2;17].

ХУЛОСА

Юқоридаги маълумотларга таянган ҳолда хулоса қилиб шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёда араблар келгунга қадар Турк хоқонлиги томонидан кўчманчилик анъаналарига хос бошқарув тизими жорий этилган бўлиб, ушбу омил минтақадаги бошқарувга оид сиёсий жараёнлар жадаллашувида ижобий аҳамият касб этди. Оқибатда ўлка бошқарувида янгича тартиб ва унвонлар жорий этилди. Шунингдек, Хоқонлик бўйсундирилган ўлкаларни бошқаришда баъзи маҳаллий сулола вакиллари ҳам жалб этиб, улардан ўлпон олиш эвазига итоатда сақлаб турган. Натижада ўтроқ ўлкаларда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиёт бирмунча таъминланган. Хуллас, Марказий Осиё бу даврда Ғарбий Турк хоқонлигига тобе бўлсада, иқтисодий ривожланиш жадал суръатда давом этгани минтақа халқларининг бирдам ва меҳнатсевар бўлганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Камалак, 1991.
2. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камалиддин. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.
3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. – Т. I. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Фан, 1968. – 488 б.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Кристалл, 2003.
6. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.
7. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарк, 2013.
8. Бей шу (Шимолий сулолалар тарихи). Йирик тарихчи Ли Ян-шоу қаламига мансуб. Марказий Осиё, Хоразм ва Шарқий туркистоннинг VI аср иккинчи ярмидаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Суй шу (Суй хонадонининг тарихи). Хитой тарихчилари жамоаси томонидан ёзилган. Асарнинг 83-бобида Марказий Осиё ҳақида маълумотлар мавжуд. Қаранг: Мадраимов А. Фузайлова Г. Манбашунослик. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари, 2008. 138-б.
9. Султонов Ф., Бозорбоев Ф. Ўрта асрлар тарихи (Ўзбекистон тарихи). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.